

نقش دولت اسلامی در تحقق استقلال اقتصادی در سه دهه اخیر*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۱ تاریخ تأیید: ۱۳۹۳/۳/۲۰

محمدعلی متفکر آزاد** سیدکمال صادقی***
احمد اسدزاده**** حبیب آقاجانی*****

چکیده

استقلال اقتصادی و دست‌یابی به مرز قابل‌قبولی از خودکفایی یکی از آرمان‌های جوامع گوناگون در طول تاریخ بوده است. هدف اصلی مقاله پیش‌رو تبیین جایگاه استقلال اقتصادی در اسلام و نقش دولت در تحقق آن است. برای این منظور با بهره‌گیری از متون دینی به‌ویژه قرآن کریم، سنت و نظریه‌های اندیشه‌وران اسلامی از جمله امام راحل^ع، نخست به تحلیل نظری و محتوایی مفهوم استقلال اقتصادی پرداخته؛ سپس به صورت آمار توصیفی وضعیت معیارهای گوناگون استقلال اقتصادی بررسی شده و سرانجام نقش دولت در تحقق استقلال اقتصادی با استفاده رهیافت پارامتر متغیر در طول زمان (TVP) و روش کالمن فیلتر در طی دوره زمانی ۱۳۵۸-۱۳۸۸ مدل‌سازی و برآورد می‌شود.

نتیجه‌های حاصل از مدل نشان می‌دهد که مخارج جاری دولت در طی دوره مورد بررسی باعث تشدید وابستگی اقتصادی شده؛ اما مخارج عمرانی دولت همواره باعث کاهش وابستگی و بهبود استقلال اقتصادی شده است. یافته‌ها نیز نشان می‌دهد رشد اقتصادی ایران در کاهش یا تشدید وابستگی نقش مؤثری نداشته است.

واژگان کلیدی: استقلال اقتصادی، دولت اسلامی، اقتصاد ایران، رهیافت TVP، کالمن-فیلتر.

طبقه‌بندی JEL: C22, H11, H53, P41.

*. مقاله پیش‌رو مستخرج از رساله دکترای حبیب آقاجانی با عنوان بررسی تأثیر و نقش دولت در تحقق اهداف اقتصاد اسلامی است.

Email: motafakker@gmail.com.

**. استاد گروه اقتصاد دانشگاه تبریز.

Email: sadeghiseyedkamel@gmail.com.

***. دانشیار گروه اقتصاد دانشگاه تبریز.

Email: assadzadeh@gmail.com.

****. دانشیار گروه اقتصاد دانشگاه تبریز.

Email: aghajani 1249@gmail.com.

*****. دانشجوی دکترای اقتصاد دانشگاه تبریز.

مقدمه

دولت‌ها در عرصه اقتصاد کنار تعقیب هدف‌هایی مانند رشد اقتصادی، ثبات قیمت‌ها، توزیع عادلانه درآمد و خودکفایی، استقلال اقتصادی را به‌عنوان هدفی مهم در برنامه‌های کلان خود مد نظر قرار می‌دهند. تأکید بر استقلال اقتصادی و رسیدن به خودکفایی به مفهوم انزوای تجاری نیست؛ بلکه حضور فعال در عرصه‌های تولید و تجارت بر مبنای بهره‌گیری از فرصت‌های اقتصادی و استفاده اصولی از قابلیت‌ها و توانمندی‌های داخلی را خاطر نشان می‌سازد. این اندیشه و آرمان چند دهه است که به مسئله عمده کشورهای در حال توسعه تبدیل شده تا آنجا که بعد از جنگ جهانی دوم و پیدایش تعداد فراوانی از کشورهای تازه استقلال‌یافته، مهم‌ترین هدفی که رهبران ملی‌گرای اکثر این کشورها دنبال می‌کردند استقلال اقتصادی و از نظر صنعتی، رسیدن به سطح کشورهای پیشرفته و از بین بردن شکاف بین ملت‌های ثروتمند و فقیر بوده است؛ بنابراین سیاست‌هایی مانند اتکا به نیروهای داخلی در رشد، تقویت حس خودباوری و اعتماد به نفس و در عمل اتخاذ سیاست‌های جانشینی واردات و در بلندمدت، حرکت به سمت سیاست توسعه صادرات به‌عنوان اهرم‌های رشد اقتصادی همراه با خودکفایی و استقلال اقتصادی مد نظر قرار گرفته است. در پژوهش پیش‌رو کوشیده شده است ضمن پرداختن به مفهوم استقلال اقتصادی و عوامل مؤثر بر آن از دید اسلام، به نقش دولت اسلامی ایران در میزان تحقق استقلال اقتصادی پرداخته شود و برای این منظور ابتدا مفهوم‌های نظری مربوط به استقلال اقتصادی بحث شده؛ سپس شاخص‌های استقلال اقتصادی براساس قانون اساسی کشور استخراج شده و با استفاده از مدل غیرخطی پارامتر متغیر در طی زمان (TVP) به نقش دولت در میزان استقلال اقتصادی در طی دوره زمانی ۱۳۵۸-۱۳۸۸ پرداخته شده است.

مبانی نظری اقتصاد متعارف درباره استقلال اقتصادی

کوشش برای رسیدن به استقلال اقتصادی، خودکفایی و صنعتی‌شدن از هدف‌های آرمانی ملت‌های گوناگون بوده و این رویکرد به‌ویژه بعد از جنگ جهانی دوم، اذهان برنامه‌ریزان و طراحان برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی در اکثر کشورهای مستقل و تازه استقلال‌یافته را به خود معطوف داشته است؛ بنابراین کشورهای گوناگون در کنار

سیاست‌ها و تدبیرهایی که در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی به‌منظور بسیج افکار عمومی در جهت حرکت به سمت استقلال اقتصادی به‌عمل آوردند، به انتخاب سیاست‌های اقتصادی و صنعتی - با توجه به فرهنگ اجتماعی تاریخی، عوامل تولید، موقعیت ژئوپلیتیکی و مواد اولیه موجود در کشور خود - پرداختند. برای رهبران بسیاری از این کشورها این نکته آشکار بود که از راه حضور فعال در عرصه‌های تجاری و تولید کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای نه‌تنها می‌توان به رشد اقتصادی مداوم دست یافت؛ بلکه می‌توان از میزان وابستگی اقتصادی به دیگر کشورها به‌ویژه کشورهای قدرتمند کاست و تا حدودی به روابط نابرابر کشورهای فقیر با کشورهای ثروتمند سامان داد. به‌دنبال گسترش این اندیشه، کوشش مستمر برای رسیدن به استقلال اقتصادی و حضور فعال در عرصه‌های تجاری از هدف‌های اقتصادی دولت شمرده می‌شود و به‌منظور تحقق این هدف، دولت‌مردان در کشورهای در حال توسعه به‌دنبال انتخاب سیاست‌ها و راهکارهایی هستند که اقتصاد ملی این کشورها را هرچه بیشتر در جهت «به خود متکی شدن» سوق دهد.

۱. مفهوم استقلال اقتصادی

از نظر واژه‌شناسی، کلمه استقلال از باب استفعال و با واژه‌هایی مانند قلیل، قلت و تقلیل مرتبط است و در معنا، کم‌کردن و به حداقل رساندن است. ملت استقلال طلب می‌خواهد و وابستگی‌ها را کاسته و اتکای به دیگران را به حداقل برساند (منصوری، ۱۳۷۴، ص ۵۴). با ارائه معنای لغوی استقلال می‌توان یک تعریف مفهومی از آن ارائه داد: «استقلال عبارت است از داشتن قدرت تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری همراه با اعمال این تصمیم‌ها و سیاست‌ها در حیطه حاکمیت» (بخشی، ۱۳۷۶، ص ۲۷۷). اگر این تعریف را تجزیه کنیم، سه عنصر قدرت تصمیم‌گیری، قدرت اعمال تصمیم گرفته‌شده و قلمرو حاکمیت قابل بازیافت هستند. بر این اساس چنان‌که ملتی بتواند بدون اثرپذیری از محیط خارجی اعم از منطقه‌ای و نیروهای اثرگذار بین‌المللی مانند قدرت‌های بزرگ، سازمان‌های اقتصادی بین‌المللی (مانند بانک جهانی) و شرکت‌های چندملیتی برای خود برنامه‌های کلان سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تدوین کند، آن را ملت مستقل می‌نامند.

مقصود از استقلال اقتصادی این است که جامعه بتواند نیازمندی‌های خود را در حد قابل‌قبولی از رفاه، تولید کند و در اداره امور اقتصادی نیازمند و متکی به دیگران نباشد؛

هرچند ترجیح دهد برخی از نیازهای اقتصادی خود را به علت هزینه‌ای پایین‌تر یا هدفی دیگر از خارج از کشور تأمین کند» (تهرانی، ۱۳۸۳، ص ۸۳).

شایان ذکر است که استقلال اقتصادی با مفهوم خودکفایی متفاوت است. منظور از استقلال اقتصادی این است که جامعه در تأمین منافع اقتصادی خود به جوامع دیگر متکی نبوده، زمام امور اقتصادی‌اش در دست دیگران نباشد و سرمایه، کارشناس و امکانات دیگر جوامع بخش اعظم منابع آن اقتصاد را تشکیل ندهد. به طور کلی استقلال با قطع روابط اقتصادی با خارج تفاوت دارد. ممکن است کشوری با جوامع دیگر دادوستد بازرگانی داشته باشد، بدون اینکه استقلال اقتصادی خود را از دست بدهد. خودکفایی به این معناست که جامعه‌ای تمام نیازمندی‌های خود را تأمین کند و نیازی به واردکردن کالا از خارج نداشته باشد. جامعه خودکفا می‌تواند تمام نیازمندی‌هایش را - هرچند با هزینه بیشتر - تأمین کند؛ گرچه گاهی ترجیح می‌دهد برای استفاده بهتر از امکانات و صرفه‌جویی کردن، برخی از کالاها را از خارج وارد کند. با این تفسیر می‌توان قضاوت کرد که استقلال اقتصادی اعم از خودکفایی است؛ به طوری که جامعه مستقل اقتصادی ممکن است احتیاج به واردکردن برخی کالاها داشته باشد و با حضوری فعال در عرصه تجارت بین‌الملل در پوشش روابطی سالم برخی از محصولات خود را بدهد و تولیدهای دیگران را بستاند. استقلال اقتصادی ممکن است احتیاج به واردکردن برخی کالاها داشته باشد. استقلال اقتصادی متضمن حضور قدرتمند در عرصه‌های تجاری و گریز از انزوای تجاری است و راه مناسبی برای شکوفایی استعدادها، احساس غرور ملی و حفظ حراست از فرهنگ و سنت‌های ملی در عرصه روابط بین‌الملل است.

۲. راهبردهای مؤثر در استقلال اقتصادی

در متن‌های اقتصادی به منظور تحقق هدف خوداتکایی، دو استراتژی عمده وجود دارد که هر کدام با دلیل‌ها و توجیه‌های خاص خود زمینه و بسترهای لازم برای شناخت و هدایت قابلیت‌های توسعه‌ای کشورهای جهان سوم درباره حضور فعال در عرصه‌های تجاری را تحلیل می‌کند. این دو استراتژی عبارت‌اند از: استراتژی‌های حمایت‌گرا یا توسعه درون‌گرا و توسعه برون‌گرا که در ذیل به شرح آنها پرداخته می‌شود.

راهبرد حمایت‌گرا یا توسعه درون‌گرا

راهبرد توسعه درون‌گرا با تکیه بر قابلیت‌های درونی اقتصاد ملی یک کشور، حمایت‌گرایی از راه سیاست جانشینی واردات را بستر لازم به‌منظور تخصیص بهتر منابع تولید و به‌کارگیری مطلوب‌تر نیروهای مولد اقتصادی می‌داند. در این راه کشورها می‌کوشند با بهره‌گیری از سیاست‌های حمایتی خاص از صنایع داخلی به تولید کالاها و مصنوعات مبادرت ورزند که پیش از این از راه واردات در اختیار مصرف‌کنندگان داخلی قرار می‌گرفته است. استراتژی‌های حمایت‌گرایی، تاریخی طولانی دارند؛ وقتی از آغاز انقلاب صنعتی، انگلستان کوشش‌هایی برای جانشین کردن محصولات نساجی، کاغذ و برخی دیگر از محصولات تولیدی داخلی به جای محصولات همگن و مشابه تولیدی در شرق - به‌ویژه هندوستان و چین - انجام داد و این روند با به‌کارگیری هرچه بیشتر انرژی الکتریکی و بخار شتاب بیشتری گرفت (اسدی و همکاران، ۱۳۵۷). بعد از آن کشورهای امریکایی و اروپایی در اواسط قرن نوزدهم و ژاپن در اوایل قرن بیستم به‌منظور صنعتی شدن از همین استراتژی استفاده کردند.

در جهان سوم حمایت‌گرایی جایگزینی واردات، نخستین بار در امریکای لاتین بعد از بحران بزرگ سال‌های ۱۹۳۰ به کار برده شد و در طول بحران کشتیرانی بین‌الملل در جنگ دوم جهانی ادامه یافت. اگرچه استراتژی سیاست جانشینی واردات برخلاف مرحله‌های اولیه خود بیشتر برون‌گرا بود؛ اما در شوروی سابق در شرایط متفاوت، از این استراتژی به‌مثابه سیاست صنعتی کردن درون‌گرا استفاده شد. با این تفسیر، راهبرد درون‌گرایی در توسعه، کوششی است برای رهایی از یک اقتصاد وابسته و حرکت به سمت استقلال اقتصادی از راه بومی کردن تولید. هرچند در موارد بسیاری از سیاست جانشینی واردات به‌عنوان اصلی‌ترین مؤلفه درون‌گرایی برای توجیه جریان توسعه اقتصادی، تجارت ملی و توزیع مطلوب‌تر ثروت و دارایی‌ها استفاده شده؛ اما تعریف واحد و روشنی از این اصطلاح وجود ندارد. به‌طور کلی سیاست جانشینی واردات کوششی است از سوی کشورهای در حال توسعه برای شکستن تقسیم کار بین‌المللی که از قرن نوزدهم به بعد در پهنه جهانی حاکمیت داشته است. به عبارت دیگر، سیاست جانشینی واردات عبارت است از: «کنترل و بازپس گرفتن بازارهای داخلی از تولیدکنندگان خارجی از راه اعمال سیاست‌های بازدارنده

بر واردات به روش‌های گوناگون». سازمان ملل متحد نیز سیاست جان‌شینی واردات را افزایش تولید داخلی یک کالای معین به صورتی که تولید آن در داخل کشور با نرخ سریع‌تر از واردات آن محصول افزایش یابد تا اینکه به تدریج واردات آن محصول نسبت کمتری از عرضه داخلی را تشکیل می‌دهد، می‌داند (همان). در مجموع بسیاری از کشورهای در حال توسعه جهان از سیاست جان‌شینی واردات به مثابه بستری مناسب برای پدیدساختن تغییرهای زیربنایی در اقتصاد استفاده می‌کنند. در این حالت، سیاست جان‌شینی واردات، نقش پدیدآورنده استقلال اقتصادی و رشد اقتصادی را ایفا می‌کند.

توسعه برون‌گرا

توسعه برون‌گرا با رهبری جایگزینی صادرات، مبتنی بر تشویق صادرات غیرستتی و حضور فعال در عرصه‌های تجاری فراملی است. کشورهای که از این سیاست استفاده می‌کنند، صادرات صنعتی کاربر را جایگزین محصولات کشاورزی کاربر کرده‌اند. در این سیاست؛ اولاً، بخش‌های صادراتی باید مزیت نسبی در تولید داشته باشند؛ ثانیاً، سیاست‌های قیمت‌گذاری باید انعکاسی از قیمت‌های جهانی باشد. اگرچه گذار از نظام جایگزینی واردات به تشویق صادرات غیرستتی و حضور فعال در عرصه‌های تجاری فراملی است. کشورهایی که از این استراتژی استفاده می‌کنند، صادرات صنعتی کاربر را جایگزین محصولات کشاورزی کاربر کرده‌اند. نیز گذار از نظام جایگزینی واردات به تشویق صادرات، مستلزم صرف هزینه‌های به نسبت سنگین اقتصادی و اجتماعی است؛ اما بسیاری از این کشورها این هزینه‌ها را پذیرفته و انتقال از استراتژی درون‌گرا به برون‌گرا را به‌طور جدی تعقیب کرده‌اند. الگوی کشورهایی مانند بیره‌های آسیا (کره جنوبی، تایوان، هنگ‌کنگ و سنگاپور) این چنین است. افزون بر این‌دو سیاست راهبری اصلی، سیاست‌های جنبی دیگری مانند سیاست توسعه صنایع سنگین، گسترش صنایع وابسته به مواد اولیه صادراتی و سیاست گسترش تبدیل صنایع سبک و سنگین از جمله سیاست‌هایی شمرده می‌شوند که امیدوارانه به استقلال اقتصادی و خودکفایی خواهند انجامید که بررسی هر یک از این مواد از حوصله نوشتار پیش‌رو خارج است. با این بررسی اجمالی می‌توان استدلال کرد که کوشش برای بومی‌کردن رشد اقتصادی و دستیابی به سطح قابل‌قبولی از استقلال

اقتصادی، آرمانی است که بسیاری از کشورها و دولت‌مردان در دست‌یابی به آن کوشش قابل‌توجهی انجام داده‌اند و گستردگی دیدگاه‌ها و تنوع اندیشه‌ها در این‌باره تأکیدی بر حساسیت و اهمیت موضوع است.

۳. استقلال اقتصادی و خودکفایی در نگرش اسلامی

کوشش برای دست‌یابی به حد معقولی از خودکفایی و برنامه‌ریزی اصولی برای دست‌یابی به استقلال اقتصادی، همراه با حضور قدرتمند در عرصه‌های جهانی، از نگاه اسلامی مطلوب است. بررسی و تجزیه و تحلیل مفاد آیه‌ها و روایت‌ها در اثبات این ادعا سهم بسزایی دارد.

از آیه ۱۴۱ سوره نساء، ضرورت استقلال اقتصادی برای مسلمانان استنباط می‌شود. در این آیه آمده است: «خداوند متعال ﷻ هرگز برای کافران بر مؤمنان راه [تسلطی] قرار نداده است».* غالب فقیهان اسلام برای نفی هر گونه سلطه کافران بر مسلمانان به این آیه استناد کرده، مفاد آن را حکم دانسته‌اند نه اخبار؛ یعنی مسلمانان باید کاری کنند که کفار بر آنان مسلط نشوند و هر علمی که به سلطه کفار منتهی شود، نامشروع است (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۴). یکی از راه‌های سلطه کفار بر مسلمانان، سلطه اقتصادی است. براساس آیه ۶۰ سوره انفال مسلمانان مکلف هستند بکوشند خود را از وابستگی‌ها - از جمله وابستگی اقتصادی - رها سازند: «برای مقابله با آنان (کفار و مشرکان) آنچه می‌توانید نیرو آماده کنید».** اگرچه ظاهر آیه بیانگر کوشش برای تدارک نظامی و قوای جنگی است؛ اما از دید مفسران کلمه «من قوه» هر نیرویی را شامل می‌شود و نیروی اقتصادی برای رویارویی با دشمن اهمیت ویژه‌ای دارد. حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور ایجاب می‌کند که در هر زمینه از جمله در زمینه‌های اقتصادی مستقل باشد و استقلال اقتصادی را به‌منظور کسب توان لازم برای مقابله با توطئه دشمنان محقق گرداند. در مجموع می‌توان دریافت که اسلام با مطرح‌ساختن بحث خودکفایی به‌دنبال تأمین نیاز جامعه اسلامی در حد بالایی از رفاه و اتکا به توانمندی‌های داخلی است و در بحث استقلال اقتصادی به‌دنبال

*. «ولن يجعل الله للكافرين على المؤمنين سبيلا».

** «واعدو لهم ما استطعتم من قوة».

حضور فعال و قدرتمند در عرصه تجارت به منظور قطع وابستگی و عزت و سربلندی جامعه اسلامی است.

۴. استقلال اقتصادی از دیدگاه قانون اساسی ایران

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تأکید شده است که اقتصاد ایران باید به مرحله خودبسندگی و استقلال برسد و از وابستگی رهایی یابد. اصل چهل و سوم قانون اساسی، اصلی است که در جهت تبیین اصول اقتصادی کشور است و در طی بندهایی استقلال اقتصادی را نیز تبیین می‌کند:

بند نهم از این اصل* به وابسته‌بودن اقتصاد ایران اشاره کرده و تأکید دارد که اقتصاد ایران باید به مرحله استقلال برسد و از وابستگی رهایی یابد. راه حل قانون اساسی در این باره، افزایش تولیدهای کشاورزی، دامی و صنعتی مطابق با نیازهای عمومی است.

از دیدگاه قانون اساسی، کشور می‌تواند استقلال اقتصادی داشته باشد و در عین حال با جهان خارج روابط تجاری داشته باشد و برای افزایش میزان رفاه افراد جامعه به این روابط نیازمند باشد؛ اما برای رفع نیازهای اساسی خود به خارج وابستگی ندارد و به اصطلاح متکی به خود است؛ بنابراین چنان‌که از اصول مربوط به روابط خارجی استنباط می‌شود نیاز داشتن به کشورهای خارجی نمی‌تواند علت عدم استقلال اقتصادی باشد. با توجه به اینکه منابع در دسترس و نیازهای جامعه از نظر کیفیت، کمیت، سطح علوم و فنون پیوسته در حال تغییر است؛ توجه به استقلال اقتصادی در بلندمدت بیش از استقلال اقتصادی در کوتاه‌مدت مورد توجه است.

تفسیر دیگر از این اصل اینکه فراهم کردن استقلال اقتصادی به معنای اثرنپذیرفتن از نوسان‌ها و بحران‌های اقتصادی است؛ در حالی که این باور نیز وجود داشته است که اثرپذیری از نوسان‌های اقتصادی بین‌المللی علامت مثبت و مطلوبی است. در ایران، تک‌محصولی بودن و اتکا به درآمدهای ناشی از استخراج و صدور نفت، می‌تواند به کاهش

---

*. بند نهم از اصل چهل و سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: تأکید بر افزایش تولیدهای کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی اقتصادی برهاند.

استقلال اقتصادی تعبیر شود. به این ترتیب یکی از هدف‌های عالی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تحقق استقلال اقتصادی و برآوردن نیازهای در حال رشد انسان‌هایی است که در جامعه اسلامی زندگی می‌کنند.

۵. دیدگاه‌های امام خمینی علیه السلام درباره استقلال اقتصادی و خودکفایی

با مروری اجمالی بر متن‌های اقتصادی ملاحظه می‌شود که هم متن‌های موجود اقتصاد اسلامی و هم متن‌های اقتصاد کلاسیک هر یک بر مبنای آموزه‌های خود کوشش برای رسیدن به سطح قابل‌قبولی از استقلال اقتصادی و خودکفایی را با ابزارهای خاص خود توصیه می‌کنند. تا آنجا که در اسلام، استقلال و عزت پایدار مسلمانان در گرو استقلال اقتصادی آنان پنداشته شده و جامعه اسلامی به کوشش جدی برای تولید و تقویت قوه‌های گوناگون توصیه شده است. اقتصاد کلاسیک نیز با ارائه راهبردهای گوناگونی مانند صادرات مواد اولیه، جایگزینی واردات و تشویق صادرات، بسترهای مناسب برای حرکت به سمت توسعه پایدار همراه با استقلال اقتصادی و حضور قدرتمند در عرصه‌های تجاری بین‌الملل را توصیه می‌کند. امام راحل علیه السلام با تیزبینی و دقت خاص خود، ضمن اشراف بر دیدگاه‌ها و جهت‌گیری‌های اقتصاد اسلامی درباره نقش جایگاه استقلال و خودکفایی اقتصادی به‌منظور عزت و رشد پایدار مسلمین و درک موقعیت زمانی، جایگاه دست‌یابی به استقلال اقتصادی و تحکیم پایه‌های اقتصاد ملی را در شرایط کنونی خاطرنشان می‌سازد. در این بخش به شیوه تحلیل محتوا، بخشی از بیان‌های وی را که در آن با بیانی ساده و شیوا ضرورت جهت‌گیری اقتصاد به سمت استقلال اقتصادی مورد تأکید قرار گرفته، مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف) ضرورت استقلال اقتصادی

در چارچوب اندیشه‌های اقتصادی حضرت امام علیه السلام، بر استقلال اقتصادی به‌عنوان یک ضرورت تأکید شده است تا آنجا که وی دست‌یابی به استقلال اقتصادی حتی با تحمل هزینه اجتماعی محاصره اقتصادی را سودمند می‌داند و می‌فرماید:

این محاصره اقتصادی را که خیلی از آن می‌ترسند، من یک هدیه‌ای می‌دانم برای کشور خودمان؛ برای اینکه محاصره اقتصادی معنایش این است که مایحتاج ما را به ما نمی‌دهند،

وقتی که مایحتاج را به ما ندادند، خودمان می‌رویم دنبالش. مهم این است که ما بفهمیم که دیگران به ما چیزی نمی‌دهند، ما خودمان باید تهیه کنیم (موسوی خمینی، [بی‌تا]، ج ۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶).

ب) تحمل سختی‌ها و اعتماد به نفس به‌عنوان زمینه‌ساز استقلال اقتصادی

امام علیه السلام بر این باور بود که استقلال اقتصادی مقوله‌ای کلیدی است که حیات ملت به آن وابسته است و دستیابی به آن کشور را بیمه خواهد کرد. طبیعی است چنین امر خطیری نیازمند فداکاری، ایستادگی و تحمل سختی‌ها در عرصه‌های تولید و صنعت است؛ بنابراین امام علیه السلام می‌فرماید:

تا زمانی که بخواهیم مستقل باشیم و زیر بار وابستگی نرویم، باید تحمل این مشکلات و قدرت مبارزه با آن را پیدا کنیم (همان، ج ۱۷، ص ۲۴۲-۲۴۳).

باید زحمت بکشیم تا در همه جناح‌ها خودکفا باشیم. امکان ندارد که استقلال به‌دست بیاید پیش از اینکه استقلال اقتصادی داشته باشیم (همان، ج ۱۰، ص ۴۳۳).

در این گفتار، امام علیه السلام زندگی شرافتمندانه و حصول استقلال اقتصادی را در گرو تحمل مشکلات و ایستادگی ملت در برابر تنگناهای اقتصادی می‌داند و نجات ملت از وابستگی به کالاهای مصرفی بیگانگان و کوشش برای تولید آنها در داخل به دست تولیدکنندگان داخلی را مورد تأکید قرار می‌دهد. در کنار تأکید جدی و اصولی حضرت امام علیه السلام بر تحمل سختی‌ها به‌عنوان بستر مناسب برای حرکت به‌سمت استقلال اقتصادی، اعتماد به نفس و باور به رشد تولید و صنعت نیز به‌عنوان مؤلفه مهم دیگر در بیان‌های حضرت امام علیه السلام در مقاطع گوناگون مورد تأکید قرار گرفته است.

ج) بهره‌گیری از توانمندی‌های داخلی برای استقلال اقتصادی

حضرت امام علیه السلام در جایی دیگر درباره اتکا به نیروهای داخلی می‌فرماید:

اکنون در فرهنگ و اکثر علوم احتیاجی به خارج نداریم و اگر در صنعت هم مانند آنها نیستیم، نباید خودمان را ببازیم و بگوییم که آنها پیشرفته هستند و ما همه چیزمان باید خارجی باشد. نه، مسئله این‌جور نیست. نباید اگر صنعتی از آنها می‌گیریم، انگلیسی یا روسی یا امریکایی بشویم؛ بلکه باید مسلمان بود؛ البته استفاده از علوم و گرفتن آن از دیگران مانعی ندارد؛ اما باید توجه داشت که از جایی علوم را بگیریم که نخواهند ما را منحرف کنند که در سابق اگر مقداری از علوم و تخصص‌ها را به ما می‌دادند می‌خواستند

ما را از همه چیزمان منحرف کرده و مصرفی بار بیاورند (همان، ج ۱۹، ص ۲۱۶).

د) تأکید بر تولید کشاورزی (محصول‌های استراتژیک)

حضرت امام علیه السلام در ضمن تأکیدهای عام بر استقلال اقتصادی از راه گسترش تولید به‌ویژه تولیدهای صنعتی با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی، تأکید خاصی بر تولید محصول‌های کشاورزی و بهبود وضعیت کشاورزان و تولیدکنندگان بخش کشاورزی داشتند؛ به طوری که در یکی از بیان‌های خود می‌فرماید:

چقدر برای یک مملکتی عیب است و سرشکستگی که دستش را دراز کند طرف امریکا که گندم بده، کشکول گدایش را باز کند پیش دشمنش و از او بخواهد که رزقش را بدهد. چقدر برای ما سرشکستگی دارد. تا این ملت بنایش را بر این نگذارد که کشاورزیش را تقویت کند و بسازد به آنکه خودش به دست می‌آورد، ما نمی‌توانیم استقلال پیدا کنیم (همان، ج ۱۱، ص ۲۲۲).

۶. دیدگاه مقام معظم رهبری درباره استقلال اقتصادی

مقام معظم رهبری نیز درباره استقلال اقتصادی و استحکام پایه‌های اقتصاد ملی در وضعیت کنونی و اتکا به توان داخلی تأکیدهای متعددی کرده است تا آنجا که در ابلاغ سند سیاست‌های اقتصاد مقاومتی می‌فرماید:

ایران اسلامی با استعدادهای سرشار معنوی، مادی، ذخایر، منابع غنی و متنوع و زیرساخت‌های گسترده و مهم‌تر از همه، برخورداری از نیروی انسانی متعهد و کارآمد و دارای عزم راسخ برای پیشرفت، اگر از الگوی اقتصادی بومی و علمی برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی که همان اقتصاد مقاومتی است، پیروی کند نه تنها بر تمام مشکل‌های اقتصادی فائق می‌آید و دشمن را که با تحمیل جنگ اقتصادی تمام‌عیار در برابر این ملت بزرگ صف‌آرایی کرده، به شکست و عقب‌نشینی وا می‌دارد؛ بلکه خواهد توانست در جهانی که مخاطره‌ها و بی‌اطمینانی‌های ناشی از تحولاتی خارج از اختیار مانند بحران‌های مالی، اقتصادی، سیاسی و ... در آن رو به افزایش است، با حفظ دستاوردهای کشور در زمینه‌های گوناگون و تداوم پیشرفت و تحقق آرمان‌ها و اصول قانون اساسی و سند چشم‌انداز بیست‌ساله، اقتصاد متکی به دانش و فناوری، عدالت بنیان، درون‌زا و برون‌گرا، پویا و پیشرو را محقق سازد و الگویی الهام‌بخش از نظام اقتصادی اسلام را عینیت بخشد.

مروری بر برخی مطالعه‌های تجربی

محققان	محدود بررسی	نتیجه
زبیر (۲۰۰۸)	بازارها و نقش دولت در اقتصاد از دیدگاه اسلامی	از دیدگاه اسلامی مداخله دولت در عملیات بازار برای ننگه‌داشتن آن در راه درست یک ضرورت است. افزون بر بازار تنظیم‌شده، اسلام دولت را برای مراقبت از منافع اجتماعی از راه ارائه کالاهای شایسته، تحقق نیازهای اساسی، حفظ محیط زیست، بهبود توزیع درآمد و کاهش فقر ملزم می‌کند.
منظر کهنف (۱۹۹۸)	نقش دولت در توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلامی	دولت اسلامی نیاز به دنبال کردن راه توسعه‌ای دارد که اجازه رسیدن به مرزها و اولویت‌های اقتصادی را به جامعه می‌دهد. هدف‌های اصلی سیاست توسعه اسلامی عبارت‌اند از: اجزای قرارداد، تشکیل سرمایه انسانی قابل عرضه در بازار، تشکیل سرمایه انسانی کالای عمومی، ریشه‌کن کردن فقر، بهبود عملکرد بازار، افزایش رشد تولید و افزایش مشارکت نیروی کار.
ذول کافلی مهد یوسف (۱۹۹۶)	دولت در اقتصاد اسلامی	در اسلام دولت قدرت و حق دخالت در جامعه در هر دو زندگی اجتماعی و اقتصادی را دارد تا از حق افراد حمایت کرده و منافع عمومی را تحقق بخشد.
ابولخیر مهد جلال‌الدین	نقش دولت در اقتصاد اسلامی	یک دولت اسلامی زمانی در اقتصاد گام می‌گذارد که بازار نتواند به تنهایی عمل کند.
حسینی کوهساری (۱۳۹۰)	اعجاز اقتصادی قرآن کریم	آموزه‌ها و نظام‌هایی از معارف اقتصادی قرآنی که بشر برای همیشه نتواند بدون بهره‌گیری از دین به آن دست یابد و بلکه قابلیت تحدی نیز داشته باشد.
هادوی (۱۳۸۷)	مبانی نظریه دولت در قرآن کریم	استخراج نظریه دولت در اقتصاد اسلامی با تکیه بر بررسی مبانی خداشناسی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی و تعیین هدف‌های زندگی اجتماعی انسان امکان‌پذیر است.
متفکر آزاد، محمدعلی و همکاران (۱۳۹۰)	لزوم تشکیل دولت اسلامی و نقش آن در پیشرفت اقتصادی جامعه	برنامه‌ریزی در جامعه اسلامی از مسائل مهمی است که باید دولت‌مردان در کنار اقتصاددانان و با همکاری اندیشه‌وران اسلامی، فقیهان و پژوهشگران نسبت به تدوین و اجرای اثربخش آن اهتمام کنند. از سوی دیگر توسعه و پیشرفت امری است ارزشی که دولت اسلامی به‌عنوان متولی حرکت جمعی مردم به سوی هدف‌های آن برنامه‌ریزی می‌کند.
صادقی، سیدکمال و همکاران (۱۳۸۹)	تأثیر اندازه دولت در رشد اقتصادی در کشورهای با درآمد پایین	اندازه دولت تأثیر منفی بر رشد اقتصادی کشورهای مورد مطالعه دارد؛ به‌طوری که افزایش یک درصد در اندازه دولت کاهش ۸۶ درصد تا ۲/۴ درصد در رشد اقتصادی این کشورها را در پی داشته است.
موسیویان (۱۳۸۲)	جایگاه دولت در اقتصاد از دیدگاه اسلام	اجرای آموزه‌های اسلامی بدون حضور دولت هدف‌گرا و ارزش‌گرا غیرممکن است و برای رسیدن به هدف‌های دولت در اقتصاد مهم‌ترین برنامه‌ها از آن جمله برنامه‌ریزی برای اشتغال، تأمین اجتماعی، توازن اقتصادی، تثبیت ارزش واقعی پول و تصدی فعالیت‌های خاص اقتصادی است.
گیلک‌حکیم‌آبادی (۱۳۸۰)	امام علی <small>علیه السلام</small> دولت و سیاست‌های اقتصادی	دولت علوی با توجه به تعهد و مسئولیتش در برابر اجرای احکام و آموزه‌های الهی در پی سعادت افراد جامعه است و حکومت بهترین وسیله برای تحقق چنین هدفی است. عدالت بهترین بستر و مناسب‌ترین زمینه برای تعالی انسان‌ها و مهم‌ترین هدف دولت علوی است.

وضعیت شاخص‌های استقلال اقتصادی در ایران

استقلال اقتصادی به معنای خودبستگی در رفع نیازهای اساسی و جلوگیری از سلطه کشورهای دیگر بر اقتصاد بومی است؛ به طوری که یکی از هدف‌های عالی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تحقق استقلال اقتصادی و برآوردن نیازهای در حال رشد انسان‌هایی است که در جامعه اسلامی زندگی می‌کنند. در این قسمت کوشش می‌شود برخی از شاخص‌های استقلال اقتصادی ایران اعم از تولید، مصرف و واردات کالاهای استراتژیک را به لحاظ آمار توصیفی مورد بررسی قرار گیرد. به این منظور روند تولید و مصرف حامل‌های انرژی و واردات کالاهای استراتژیک مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱. وضعیت تولید و مصرف حامل‌های انرژی (برق و بنزین)

آمار مربوط به روند زمانی تولید و مصرف برق در طی دوره زمانی ۱۳۷۶ - ۱۳۸۹ از پیشی‌گرفتن تولید این حامل مهم انرژی از مصرف آن حاکی است؛ به طوری که کاهش نسبت مصرف به تولید برق از ۸۰/۶ درصد در سال ۱۳۷۶ به ۷۹/۱ درصد در سال ۱۳۸۹ نشانگر مازاد تولید برق کشور و به تبع آن صادرات آن به کشورهای همسایه است (جدول و نمودار ۱)؛ بنابراین می‌توان استدلال کرد که در طی دوره مورد بررسی، وضعیت تولید و مصرف نشانگر وضعیت مناسب و حرکت در جهت تحقق استقلال اقتصادی بوده است و اقتصاد ایران در این حوزه وابستگی اقتصادی به کشورهای خارج ندارد.

نمودار ۱: میزان تولید و مصرف برق کشور در طی دوره ۱۳۷۶-۱۳۸۹

جدول ۱: روند تولید و مصرف برق طی دوره زمانی ۱۳۷۶ - ۱۳۸۹

سال	مصرف برق (میلیون کیلو وات ساعت)	تولید برق (میلیون کیلو وات ساعت)	نسبت مصرف به تولید (درصد)
۱۳۷۶	۷۸۸۱۹	۹۷۷۷۱	۸۰.۶
۱۳۷۷	۸۳۲۴۰	۱۰۳۴۵۶	۸۰.۵
۱۳۷۸	۹۰۱۰۶	۱۱۲۶۵۷	۸۰.۰
۱۳۷۹	۹۶۰۳۸	۱۲۱۳۸۱	۷۹.۱
۱۳۸۰	۱۰۲۷۹۷.۸	۱۳۰۱۹۸	۷۹.۰
۱۳۸۱	۱۱۰۴۹۰	۱۴۱۰۸۱	۷۸.۳
۱۳۸۲	۱۲۰۳۲۸.۲	۱۵۳۸۷۹	۷۸.۲
۱۳۸۳	۱۳۱۱۹۰.۴	۱۶۲۸۶۹	۸۰.۵
۱۳۸۴	۱۳۷۲۲۹.۱	۱۷۸۰۸۹	۷۷.۱
۱۳۸۵	۱۴۴۵۸۱.۷	۱۹۲۶۸۲	۷۵.۰
۱۳۸۶	۱۵۲۳۲۹	۲۰۳۹۸۶	۷۴.۷
۱۳۸۷	۱۶۱۴۴۵.۱	۲۱۴۵۳۰	۷۵.۳
۱۳۸۸	۱۶۸۴۳۸.۳	۲۲۱۳۷۰	۷۶.۷
۱۳۸۹	۱۸۴۱۷۹.۴	۲۳۲۹۵۵	۷۹.۱

منبع: ترازنامه انرژی، وزارت نیرو، معاونت امور برق و انرژی و محاسبه‌های تحقیق.

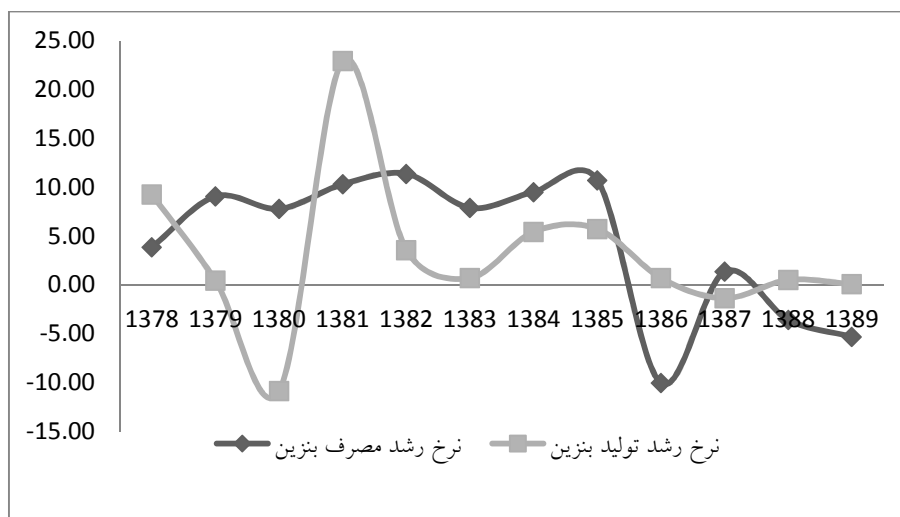
یکی دیگر از حامل‌های انرژی که نقش کلیدی در چرخه اقتصادی کشور دارد، انرژی حاصل از فرآورده‌های نفتی است که بنزین از جمله مهم‌ترین آنها قلم‌داد می‌شود. مروری بر آمار و اطلاعات مربوط به مصرف و تولید بنزین نشان می‌دهد که این شاخص در مقایسه با وضعیت برق، در وضعیت نامساعدتری قرار دارد. همان‌طور که در جدول ۲ نشان داده شده است، مصرف بنزین در کشور در سطح بالاتری قرار دارد و مقایسه رشد تولید بنزین نسبت به رشد مصرف، گویای همین مطلب است که در غالب دوره زمانی، نرخ رشد مصرف بنزین بالاتر از رشد تولید آن بوده است و این امر روشنگر تشدید وابستگی اقتصاد کشور به کشورهای خارج

است. با این وجود، همان‌طور که در نمودار ۲ نشان داده شده است بعد از طرح هدفمندسازی یارانه‌ها، صرفه‌جویی چشم‌گیری در مصرف صورت گرفته و میزان مصرف بنزین به شدت کاهش یافته است؛ به طوری که در سه سال منتهی به پایان دوره مورد بررسی، رشد مصرف بنزین منفی بوده و رشد تولید بنزین از آن پیشی گرفته است. با این وجود این بخش نیازمند توجه ویژه مسئولان در افزایش تولید داخلی و کاهش وابستگی اقتصاد به دنیای خارج است.

جدول ۲: روند تولید و مصرف بنزین طی دوره زمانی ۱۳۷۷ - ۱۳۸۹

سال	مصرف بنزین (هزار لیتر)	تولید بنزین معمولی (متر مکعب در روز)	نرخ رشد مصرف بنزین	نرخ رشد تولید بنزین
۱۳۷۷	۱۳۶۹۲۷۸۴	۳۲۰۱۳		
۱۳۷۸	۱۴۲۲۱۳۵۰	۳۴۹۸۲	۳.۸۶	۹.۲۷
۱۳۷۹	۱۵۵۰۹۹۰۷	۳۵۱۳۶	۹.۰۶	۰.۴۴
۱۳۸۰	۱۶۷۱۷۴۲۴	۳۱۳۱۹	۷.۷۹	۱۰.۸۶-
۱۳۸۱	۱۸۴۴۰۴۲۳	۳۸۴۹۹	۱۰.۳۱	۲۲.۹۳
۱۳۸۲	۲۰۵۳۷۵۱۶	۳۹۸۷۲	۱۱.۳۷	۳.۵۷
۱۳۸۳	۲۲۱۵۹۰۷۲	۴۰۱۵۵	۷.۹۰	۰.۷۱
۱۳۸۴	۲۴۲۶۵۸۱۱	۴۲۳۳۹	۹.۵۱	۵.۴۴
۱۳۸۵	۲۶۱۶۶۹۷۱	۴۴۷۶۶	۱۰.۷۲	۵.۷۳
۱۳۸۶	۲۴۱۶۸۷۲۳	۴۵۰۸۰	۱۰.۰۴-	۰.۷۰
۱۳۸۷	۲۴۴۹۶۴۳۲	۴۴۴۶۸	۱.۳۶	۱.۳۶-
۱۳۸۸	۲۳۶۱۹۳۵۲	۴۴۶۹۴	۳.۵۸-	۰.۵۱
۱۳۸۹	۲۲۳۶۵۱۸۳	۴۴۷۳۰	۵.۳۱-	۰.۰۸

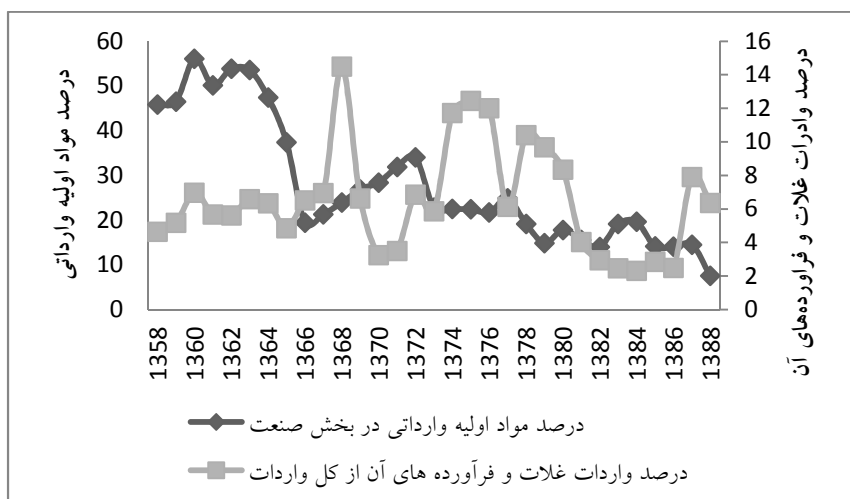
نمودار ۲: رشد تولید و مصرف بنزین در طی دوره ۱۳۷۸-۱۳۸۹

۲. واردات کالاهای استراتژیک (کشاورزی و صنعتی)

همان‌طور که در اصل ۴۳ قانون اساسی به صراحت بیان شده است یکی از شاخص‌های استقلال اقتصادی، افزایش تولیدهای کشاورزی و صنعتی است. بدیهی است که یکی از مهم‌ترین شاخص‌های استقلال اقتصادی در حوزه کشاورزی و صنعتی، کاهش وابستگی به خارج یا کاهش واردات کالاهای اساسی کشاورزی و صنعتی است. همان‌طور که در نمودار ۳ نشان داده شده است، نسبت واردات غلات و فرآورده‌های آن از کل واردات در طی دوره زمانی ۱۳۵۸ - ۱۳۸۸ گرچه روند به نسبت پرنوسانی داشته؛ اما دامنه تغییرهای آن در حدود ۲ - ۱۲ درصد بوده است؛ یعنی درصد واردات غلات و فرآورده‌های آن از کل واردات در دوره مورد بررسی در سطح پایینی قرار داشته است به‌ویژه در سال‌های منتهی به پایان سال مورد بررسی تا حدود ۲ درصد نیز کاهش داشته است و این روال روشنگر حرکت اقتصاد کشور به سمت خودکفایی و کاهش وابستگی اقتصادی است. همین امر درباره درصد مواد اولیه وارداتی در بخش صنعت نیز روشن است. با این تفاوت که میزان وابستگی صنعت به مواد اولیه وارداتی در سطح بالاتری قرار دارد و این وابستگی از ۵۰ درصد به ۱۰ درصد در طی دوره مورد بررسی کاهش یافته است.

نمودار ۳: نسبت واردات کالاهای استراتژیک کشاورزی و صنعتی در طی دوره ۱۳۵۸ - ۱۳۸۸

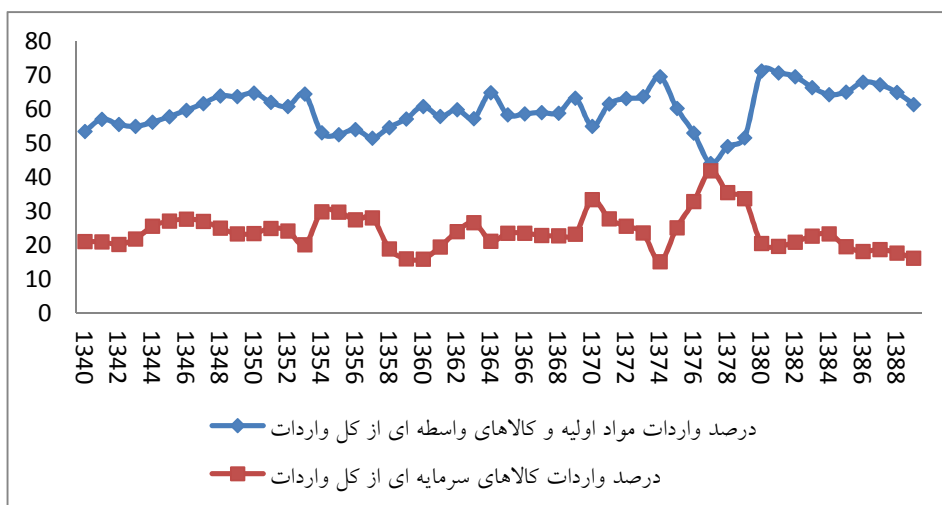

با این حال، آمار و اطلاعات مربوط به واردات کالاهای اولیه، واسطه‌ای و سرمایه‌ای نشانگر وابستگی مزمن اقتصاد کشور در طی دوره مورد بررسی است. همان‌طور که در نمودار ۴ مشاهده می‌شود، روند واردات با نوسان‌های ملایم پیرامون یک سطح میانگین مشخص حفظ شده و کاهش قابل توجهی نداشته است.

نمودار ۴: نسبت واردات مواد اولیه و کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای از کل واردات در طی

دوره ۱۳۵۸ - ۱۳۸۸

روش‌شناسی تحقیق

در این مطالعه از رویکرد تخمین پارامترها با ضریب‌های متغیر (TVP) جهت بررسی نقش دولت در تحقق عدالت اقتصادی طی سال‌های ۱۳۵۷ - ۱۳۸۸ استفاده شده است. در این قسمت به صورت اجمالی به معرفی رهیافت (TVP) پرداخته می‌شود.

۱. رهیافت (TVP) و مدل‌های فضا-حالت (State-Space Models)

رهیافت پارامترها با ضریب‌های تصادفی یکی از جدیدترین فن‌ها و روش‌های مورد استفاده در ادبیات اقتصادسنجی بوده است که امکان تخمین متغیرهای غیرقابل مشاهده (Unobserved Variables) یا متغیرهای حالت را در نظام معادله‌ها فراهم می‌کند. به‌طور

کلی نظام‌های پویا در اقتصادسنجی در یک فرم عمومی شناخته شده می‌توانند به‌عنوان مدل‌های فضا - حالت ارائه شوند.

رهیافت (TVP)، ناپایداری ساختاری در ضریب‌های مدل را بررسی کرده و امکان تغییر پارامترهای مدل طی زمان را امکان‌پذیر می‌سازد. افزون بر این یکی از مزیت‌های مهم این روش نسبت به دیگر روش‌های سنتی و متعارف سری زمانی مانند حداقل مربعات معمولی (OLS) این است که در این رهیافت نیازی به بررسی آزمون‌های ریشه واحد درباره متغیرهای سری زمانی نیست و هیچ ضرورتی درباره پایایی متغیر در سطح نیست. از این‌رو در این رهیافت محقق نباید نگران ناپایایی متغیرها و تفاضل‌گیری متغیرهای سری‌های زمانی باشد (Frechtling, 2003).

سائق و وایت (۲۰۰۳) باور دارند که رهیافت (TVP) می‌تواند شوک‌های گوناگون بیرونی وارد شده به نظام معادله‌ها را نشان دهد. این شوک‌های بیرونی شامل تغییر رژیم، اصلاحات اقتصادی و ناطمینانی‌های سیاسی و ... است. در حالت خاص، رهیافت فضا - حالت اثر شوک‌های بیرونی مانند تغییر سلیقه مصرف‌کنندگان طی زمان و دیگر تغییرهای روان‌شناختی و اجتماعی را که ماهیت انتشار در نظام را دارند، بررسی می‌کند (Song & Witt, 2003).

افزون بر این، مدل‌های فضا - حالت می‌تواند با استفاده از الگوریتم کواریانس به طور کامل برگشت‌پذیر که به فیلتر کالمن (Kalman Filter) معروف است، تخمین زده شود. فیلتر کالمن می‌تواند برای ارزیابی تابع حداکثر راست‌نمایی و نیز پیش‌بینی و هموارسازی متغیرهای حالت (State Variables) مورد استفاده قرار گیرد. در ادبیات اقتصادسنجی، بیشتر مدل‌های سری زمانی، اعم از مدل‌های رگرسیون خطی و مدل‌های ARIMA، (Auto Regressive Integrated Moving Average) می‌تواند به‌عنوان حالت خاصی از مدل‌های فضا - حالت بیان شده و تخمین زده شود.

فرم کلی مدل‌های فضا - حالت به‌صورت ذیل است:

$$Y_t = A'X_t + H'\xi_t + \omega_t \quad (1)$$

$$\xi_{t+1} = F\xi_t + \nu_{t+1} \quad (2)$$

معادله (۱) به معادله سیستم یا معادله مشاهده شده و معادله (۲) به معادله انتقال یا معادله غیرقابل مشاهده و حالت معروف است. در معادله (۱)، بردار Y_t ($n \times 1$) از متغیرهای مشاهده شده در زمان t بوده و X_t یک بردار ($K \times 1$) از متغیرهای برونزا و از پیش تعیین شده است. در این معادله، ξ_t بردار ($R \times 1$) از متغیرهای غیرقابل مشاهده است که متغیرهای حالت نامیده می‌شوند. در دو معادله (۱) و (۲) به ترتیب جمله‌های اختلال ω_t و v_{t+1} هستند که شرایط ذیل درباره آنها برقرار است:

(۳)

$$\text{var}(\omega_t) = K_t$$

$$\text{var}(v_t) = Q_t$$

$$E(\omega_s v_t) = 0$$

در معادله (۱) یا معادله سیستم، X_t شامل متغیرهای برونزایی است که این متغیر هیچ اطلاعاتی درباره ω_{t+s} و ξ_{t+s} برای $s=0,1,\dots,N$ ارائه نمی‌دهد. به عبارت دیگر X_t می‌تواند شامل متغیرهای وقفه‌دار متغیر وابسته و متغیرهایی باشد که با ω_{t+s} و ξ_{t+s} همبستگی نداشته باشد. در ضمن فرض می‌شود که:

$$E(v_t \xi_t') = 0$$

(۴)

$$E(\omega_t \xi_t') = 0$$

بر اساس مطالب پیشین، می‌توان دو کاربرد عمده برای فیلتر کالمن بیان کرد: کاربرد اول، الگوریتمی است برای محاسبه پیش‌بینی حداقل مربعات معمولی بردار حالت (State) بر مبنای مشاهدات T است؛ در این صورت:

$$\xi_{t+1}/t \equiv E(\xi_{t+1}/Y_t)$$

(۵)

$$Y_t = (y_t', y_{t-1}', \dots, y_1', x_t', x_{t-1}', \dots, x_1')$$

در رابطه (۵)، $E(\xi_{t+1}/Y_t)$ بیانگر یک رابطه خطی بین ξ_{t+1} و Y_t بوده و یک عدد ثابت است. بر اساس روش کالمن - فیلتر این پیش‌بینی‌ها به دست می‌آید. کاربرد دوم روش کالمن - فیلتر برای حالتی است که ضریب‌های متغیرهای مدل طی زمان تغییر کند که در این حالت مدل‌های (TVP) را خواهیم داشت. در این صورت، کاربرد مهم مدل‌های

فضا- حالت با پارامترهای تصادفی متغیر برای رگرسیونی است که ضریب‌های آن طی زمان تغییر پیدا می‌کند؛ به طوری که اگر معادله ذیل در نظر گرفته شود:

$$Y_t = X_t' \beta + \omega_t \quad (6)$$

که در آن، X_t یک بردار $(K \times 1)$ از متغیرهای از پیش تعیین شده و برونزا است که مستقل از جمله‌های اختلال ω_t است. در این معادله بردار ضرایب پارامترها طی زمان به صورت ذیل تغییر می‌کند:

$$\beta_{jt} = \varphi_j \beta_{jt-1} + e_{jt} \quad (7)$$

اگر در رابطه (۷)، هر یک از عناصر ماتریس φ_j برابر واحد باشد، در آن صورت معادله (۷) یا معادله انتقال از فرایند گام تصادفی (Random Walk) به صورت ذیل تبعیت خواهد کرد:

$$\beta_{jt} = \beta_{jt-1} + e_{jt} \quad (8)$$

اگر معادله انتقال فرایند گام تصادفی داشته باشد، در آن حالت β_t ناپایا خواهد بود. در معادله (۸)، e_{jt} بیانگر شوک‌های خارجی وارده به معادله بوده که ممکن است این شوک‌ها به علت تغییر در سیاست‌های اقتصادی یا انتقال رژیم اقتصادی در زمان t باشد (Song & Witt, 2003).

افزون بر این از آنجا که $\beta_{jt-1} = \beta_{jt-2} + e_{jt-1}$ است؛ بنابراین با جای‌گذاری آن در رابطه (۸) $\beta_{jt} = \beta_{jt-2} + e_{jt-1} + e_{jt}$ به دست می‌آید. با جای‌گذاری دیگر وقفه‌های t ، در رابطه (۸) سرانجام رابطه ذیل به دست خواهد آمد:

$$\beta_{jt} = \beta_{j0} + \sum_{h=0}^n e_{jt-h} \quad (9)$$

رابطه (۹) نشان می‌دهد که مقدار پارامترها در زمان t برابر با مقدار اولیه پارامترها و مجموع شوک‌های بیرونی در n دوره گذشته است. درباره چگونگی تصریح معادله انتقال می‌توان بیان کرد که ساختار معادله انتقال به وسیله معیارهای خوبی برازش مدل تعیین می‌شود؛ به طور مثال، گرینسلید و هال (۱۹۹۶)، کیم (۱۹۹۳) و سانگ و وایت (۲۰۰۰) نتیجه‌گیری می‌کنند که در نظر گرفتن فرایند گام تصادفی برای معادله انتقال در اغلب موارد می‌تواند تغییرهای ساختاری را در مدل‌های اقتصادی به ویژه مدل‌های تقاضای گردشگری

لحاظ کند؛ اما شایان به ذکر است که برای تصمیم‌گیری درباره تصریح مناسب معادله انتقال، باید از ملاک‌های دیگری مانند ملاک‌های تعیین وقفه آکائیک و شوارتز و نیز مدل‌های خودرگرسیون (AR)، میانگین متحرک (MA) یا ترکیبی از مدل‌های خودرگرسیونی و میانگین متحرک (ARMA) استفاده کرد (Harvey, 1987).

۲. معرفی مدل و پایگاه داده‌ها

مدل مورد استفاده در مقاله پیش‌رو براساس مبانی نظری و مطالعه‌های تجربی که به صورت تحلیلی - توصیفی بوده‌اند، طراحی شده و درباره استقلال اقتصادی است و کوشیده شده است از شاخص‌های متداول برای دولت و استقلال اقتصادی استفاده شود. از این‌رو مدل مورد استفاده به شرح ذیل است:

$$DEP_t = \beta_{0t} + \beta_{1t} LnGT_{t} + \beta_{2t} GGDP_t + \beta_{3t} GPOP_t + \beta_{4t} DUM + U_t \quad (10)$$

$$\beta_{jt} = \varphi_j \beta_{jt-1} + e_{jt} \quad (11)$$

به طوری که:

DEP: معیار استقلال اقتصادی است که در این مطالعه از شاخص درصد مواد اولیه وارداتی در بخش صنعت به‌عنوان شاخص وابستگی استفاده شده است.

LnGT: لگاریتم مخارج کل دولت.

GGDP: رشد تولید ناخالص داخلی واقعی (به‌عنوان رشد اقتصادی).

GPOP: رشد جمعیت.

DUM: متغیر مجازی جنگ تحمیلی.

در ادامه نیز برای بررسی بیشتر نقش دولت در کاهش وابستگی به خارج از مخارج

جاری و عمرانی دولت به تفکیک استفاده شده است:

(۱۲)

$$Y_t = \beta_{0t} + \beta_{1t} LnGCU_t + \beta_{2t} LnSAV_t + \beta_{3t} GGDP_t + \beta_{4t} GPOP_t + \beta_{5t} DUM + U_t$$

به طوری که:

LnGCU: لگاریتم مخارج جاری دولت.

LnSAV: لگاریتم مخارج عمرانی دولت.

شایان ذکر است که دوره زمانی این مطالعه ۱۳۵۸ - ۱۳۸۸ بوده و از رویکرد تخمین پارامترها با ضریب‌های متغیر (TVP) جهت برآورد مدل مذکور استفاده می‌شود. در معادله (۱۱) که به معادله حالت (State Equation) معروف است، β_{jt} بیانگر پارامترهای معادله سیستم یا معادله مشاهده‌شده (Signal Equation) بوده که چگونگی تصریح مناسب آن براساس معیارهای خوبی برازش و ملاک‌های تعیین وقفه بهینه تعیین می‌شود. شایان ذکر است که آمار و اطلاعات متغیرهای مورد بررسی از بانک اطلاعات سری زمانی بانک مرکزی استخراج شده است.

تخمین مدل و تجزیه و تحلیل یافته‌ها

در مطالعه پیش‌رو بعد از بررسی مدل‌های گوناگون و با مراتب خودرگرسیون و میانگین متحرک از درجه‌های متفاوت، مدل معرفی‌شده با استفاده از کالمن فیلتر تخمین زده شده که سرانجام مدلی با حداقل معیارهای تعیین وقفه شوارتز و آکائیک و نیز متناسب با مبانی نظری انتخاب شده است. افزون بر این تصریح مناسب مدل برای معادله انتقال براساس معیارهای خوبی برازش و معنادار بودن ضریب‌های تعیین‌شده که معادله انتقال دارای فرایند گام تصادفی بوده و از مرتبه خودرگرسیون مرتبه اول $AR(1)$ تبعیت می‌کند. نتیجه‌های حاصل از برآورد مدل در جدول شماره ۳ آمده است. نتیجه‌های به‌دست آمده نشان می‌دهد که در سال پایانی مورد بررسی (سال ۱۳۸۸) مخارج کل دولت اثرگذاری منفی و معنادار بر شاخص استقلال اقتصادی داشته است و با افزایش یک درصدی آنها وابستگی اقتصادی (در بخش صنعت) ۰/۱۱ درصد کاهش یافته است. نتیجه‌ها نشان می‌دهد که نرخ رشد اقتصادی هرچند در مفهوم نظری عامل مهمی در استقلال اقتصادی شمرده می‌شود؛ اما در اقتصاد ایران با توجه به نوسان‌های شدید رشد اقتصادی و عدم وجود رشد مستمر و پایدار، این اثرگذاری نزدیک به صفر و به لحاظ آماری معنادار نیست. نتیجه‌های تحقیق نشان می‌دهد که رشد جمعیت در ایران به تشدید وابستگی اقتصادی انجامیده و علت این امر را می‌توان در وجود بیکاری مزمن و دو رقمی در اقتصاد ایران دانست. نتیجه‌های حاصل از اثرهای سال‌های جنگ به‌عنوان متغیر مجازی حاکی از تشدید وابستگی اقتصادی در دوره جنگ تحمیلی بوده است.

نتیجه‌های حاصل از رویکرد TVP و چگونگی اثرگذاری متغیرهای توضیحی مورد بررسی بر متغیر وابسته در طی زمان که در نمودار (۵) آمده است، نشان می‌دهد که مخارج کل دولت در طی دوره مورد بررسی اثرگذاری متفاوتی بر کاهش وابستگی اقتصادی داشته است؛ به طوری که دولت در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ در کاهش وابستگی اقتصادی موفق نبوده است؛ اما در دهه ۸۰ مخارج دولت به کاهش وابستگی اقتصادی در جهت تحقق استقلال اقتصادی انجامیده است و می‌توان استدلال کرد که در یک دهه اخیر دولت گام‌های مؤثری در جهت کاهش وابستگی البته در بخش صنعت برداشته است. نتیجه‌های تحقیق نشان می‌دهد که رشد اقتصادی در طی دوره مورد بررسی اثر معناداری بر کاهش وابستگی نداشته است و این اثرگذاری در تمام سال‌ها نزدیک به صفر است. نیز متغیر رشد جمعیت در تمام سال‌های مورد بررسی اثر تشدیدکننده‌ای در وابستگی اقتصادی داشته است؛ به طوری که این اثرگذاری در دهه ۶۰ در بالاترین سطح است.

جدول ۳: نتیجه‌های تخمین مدل براساس رهیافت TVP و روش کالمن-فیلتر (مدل ۱۰)

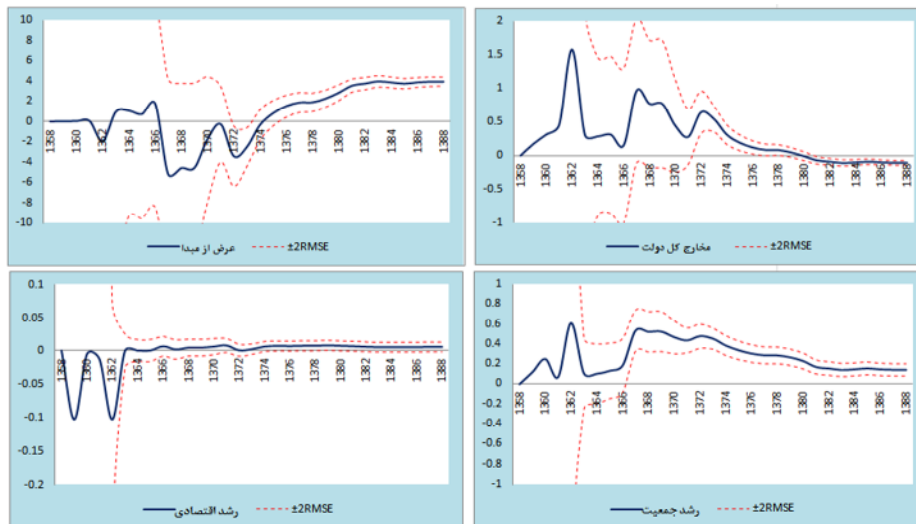
متغیر	وضعیت پایانی	جذر میانگین مجذور خطا (RMSE)	مقدار آماره Z	ارزش احتمال (PV)
C	3.958235	0.449227	8.811207	0.0000
LnGT	-0.108721	0.032705	-3.324243	0.0009
GGDP	0.005640	0.007245	0.778499	0.4363
GPOP	0.142152	0.061245	2.321047	0.0203
DUM	0.193857	0.163227	1.187655	0.2350
LL=-37.97462 AIC=2.664974SC=2.758388HQC=2.694858				

LL: لگاریتم حداکثر راستنمایی، AIC: معیار آکائیک و SBC: معیار شوراتز نشانگر معیارهای خوبی برآزش

مدل است.

منبع: یافته‌های تحقیق.

نمودار ۵: تخمین ضرایب فیلترشده مدل براساس روش کالمن - فیلتر (مدل ۱۰)

نتیجه‌های حاصل از بررسی اثرهای مخارج جاری و عمرانی دولت بر شاخص استقلال اقتصادی نشانگر نتیجه‌های متفاوتی بوده است. همان‌طور که در جدول ۴ آمده است اثرگذاری مخارج جاری و عمرانی اثرگذاری یکسانی بر کاهش وابستگی اقتصادی (در بخش صنعت) نداشته و نتیجه‌های حاصل از مدل نشان می‌دهد که در وضعیت پایانی، مخارج عمرانی دولت به کاهش وابستگی و مخارج جاری دولت به تشدید وابستگی انجامیده است. اثرگذاری دیگر متغیرهای مؤثر؛ یعنی رشد اقتصادی، رشد جمعیت و متغیر مجازی جنگ مشابه حالت پیشین است.

جدول ۴: نتیجه‌های تخمین مدل براساس رهیافت **TMP** و روش کالمن - فیلتر (مدل ۱۲)

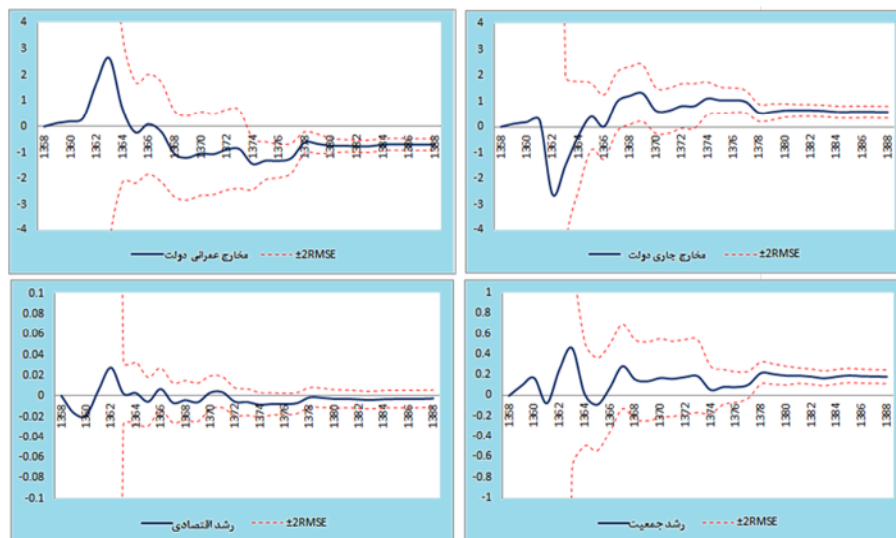
متغیر	وضعیت پایانی	جذر میانگین مجذور خطا (RMSE)	مقدار آماره Z	ارزش احتمال (PV)
C	4. 457307	0. 377412	11. 81019	0. 0000
LnGSAV	-0. 720905	0. 165814	-4. 347686	0. 0000
LnGCU	0. 622509	0. 166739	3. 733425	0. 0002
GGDP	-0. 001586	0. 006149	-0. 257998	0. 7964
GPOP	0. 138926	0. 049320	2. 816800	0. 0049
DUM	0. 0455	2. 000125	0. 120056	0. 240127
LL=-40. 57330 AIC=2. 838220 SC=2. 931633 HQC=2. 868104				

منبع: یافته‌های تحقیق.

همان‌طور که نمودار ۶ ملاحظه می‌شود مخارج عمرانی دولت پس از دوران جنگ تحمیلی به کاهش وابستگی اقتصادی انجامیده است؛ به طوری که با افزایش یک درصدی مخارج عمرانی، وابستگی اقتصادی در حدود یک و کمتر از یک درصد کاهش یافته است. در حالی که مخارج جاری دولت عکس این حالت بوده و در طی دوره زمانی بعد از جنگ تحمیلی اثر محدود و دائمی مثبت بر تشدید وابستگی اقتصادی داشته است. همانند قبل رشد اقتصادی اثرگذاری معناداری بر کاهش وابستگی نداشته و پیرامون میانگین صفر در نوسان محدود بوده است؛ در حالی که رشد جمعیت همواره به افزایش وابستگی اقتصادی انجامیده است.

نمودار ۶: تخمین ضریب‌های فیلترشده مدل براساس روش کالمن - فیلتر (مدل ۱۳)

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

استقلال اقتصادی و دستیابی به مرز قابل‌قبولی از خودکفایی یکی از آرمان‌های جوامع گوناگون در طول تاریخ بوده است. این مهم پس از جنگ جهانی دوم و شدت‌گرفتن رقابت‌های اقتصادی در عرصه بین‌المللی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته و کوشش جدی‌تری برای تحقق آن به عمل آمده است؛ به طوری که می‌توان گفت یکی از آرمان‌های رهبران سیاسی و ملی کشورهای جهان بوده است. امام خمینی علیه السلام در جایگاه معمار انقلاب

اسلامی نیز در کنار دیگر دیدگاه‌های خود در عرصه اقتصاد، عنایت خاصی به مقوله استقلال اقتصادی داشته و در طول سال‌های رهبری خود در بیان‌ها و نوشته‌هایشان بر نقش و جایگاه استقلال اقتصادی در رشد پایدار جامعه تأکید کرده است. مقاله پیش‌رو با بهره‌گیری از روش تحلیلی - توصیفی و آمار استنتاجی به بررسی نقش دولت در استقلال اقتصادی پرداخته است؛ بنابراین نتیجه‌های حاصل از پژوهش پیش‌رو در دو محور تحلیلی - توصیفی و آمار استنتاجی به شرح ذیل ارائه می‌شود.

باتوجه به دو فرض اساسی تحقیق و تطبیق اندیشه‌های اقتصادی حضرت امام علیه السلام درباره مقوله استقلال اقتصادی با آنچه در متن‌های متعارف اقتصاد کلاسیک وجود دارد، می‌توان موارد ذیل را به‌عنوان نتیجه‌گیری تحقیق از بُعد تحلیلی - توصیفی به شرح ذیل بیان کرد:

۱. حضرت امام علیه السلام رشد پایدار اقتصادی را در گرو استقلال اقتصادی می‌داند و بر این باور است که با استقلال اقتصادی یک کشور بیمه خواهد شد. وی این استقلال را با تحول نهادی در فرهنگ، صنعت، جامعه و دیگر بخش‌های اقتصادی و اجتماعی پیوند داده، استقلال را ضرورت انکارناپذیر برای جامعه می‌داند. با این تفسیر عالمان توسعه و اندیشه‌وران نظریه‌های تجاری حضور فعال در عرصه‌های بین‌المللی را با تحول نهادی در فرهنگ و تولید همراه می‌دانند و اینجاست که سازگاری بین اندیشه‌های امام علیه السلام و نظریه‌های رایج قابل ملاحظه است.

۲. برای حصول استقلال اقتصادی حضرت امام علیه السلام پایداری و تحمل مشکلات و وجود اعتماد به نفس در عرصه‌های تولیدی و اقتصاد را زمینه‌ساز خودکفایی و اقتصادی مستقل می‌دانند. در نظریه‌های توسعه و تجارت متعارف نیز افزون بر فداکاری مردم به شکل چشم‌پوشی از مصرف کالا که نوعی تحمل مشقت و فداکاری است، اعتماد به نفس به‌عنوان مهم‌ترین عنصر تحول فرهنگی برای توسعه مورد تأکید قرار گرفته است. در این‌باره حضرت امام علیه السلام به‌طور مکرر ایمان، خودباوری و اتکا به توان و استعداد داخلی را مورد تأکید قرار داده است.

۳. بسیاری از نظریه‌پردازان معاصر توسعه، رشد درون‌زا و رویکردهای درون‌گرا برای توسعه و تجارت را توصیه می‌کنند. تجربه تاریخی بسیاری از ملت‌ها حکایت از کامیابی جوامعی دارد که فرایند رشد و توسعه اقتصادی را با اتکا به توانایی‌ها و استعدادهای داخلی

به پیش برده‌اند. این مهم به‌طور شفاف در اندیشه‌های اقتصادی حضرت امام علیه السلام به چشم می‌خورد؛ به‌ویژه اینکه وی اتکا به نیروهای داخلی، بهره‌گیری از توان متخصصان بومی و پدیدآوردن فضای لازم برای رشد استعدادهای ملی را به‌عنوان اصلی‌ترین عنصر رشد و توسعه اقتصادی کشور مورد توجه قرار می‌دهند.

۴. حضرت امام علیه السلام خودکفایی و استقلال اقتصادی را که همراه با رشد بی‌رویه یک بخش اقتصادی و انزوای دیگر بخش‌های اقتصادی به‌ویژه بخش کشاورزی همراه با مصرف‌گرایی شدید باشد، به‌عنوان یک فرایند رشد پایدار نمی‌پذیرد و در بیان‌ها و اندیشه‌های اقتصادی خود به‌طور مکرر استقلال اقتصادی را مستلزم رشد موزون و توجه جدی به بخش کشاورزی معرفی می‌کنند و این رویکرد در بسیاری از اندیشه‌های نظریه‌پردازان توسعه قابل ملاحظه است و تأکیدهای آنها بر اصلاحات ارضی، بهبود وضع معیشتی روستاییان و ...؛ تأکیدی است بر این مدعا و حضرت امام علیه السلام در این باره تا آنجا پیش می‌رود که استقلال اقتصادی بدون استقلال و خودکفایی در بخش کشاورزی را ناقص می‌پندارند.

۵. مقام معظم رهبری ضمن تأکیدهای متعدد درباره ضرورت استقلال اقتصادی سیاست‌های اقتصادی در قالب اقتصاد مقاومتی به‌طور جامع برای دولت ابلاغ کرد. نیز از جمله مهم‌ترین نتیجه‌های حاصل از مدل TVP در طی دوره زمانی ۱۳۵۸ - ۱۳۸۸ می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. دولت در طی دوره مورد بررسی اثرگذاری متفاوتی بر کاهش وابستگی اقتصادی داشته است؛ به‌طوری که براساس یافته‌های تحقیق می‌توان استدلال کرد که مخارج عمرانی دولت در تحقق هدف‌های قانون اساسی مبنی بر کاهش وابستگی دولت تا حدودی موفق عمل کرده است. این در حالی است که مخارج جاری دولت در دوران پس از جنگ نه‌تنها در کاهش وابستگی موفق عمل نکرده؛ باعث موجب تشدید آن نیز شده است.

۲. یافته‌های تحقیق از آن حاکی است که رشد اقتصادی ایران اثرگذاری معناداری بر استقلال اقتصادی نداشته است و در طی سه دهه اخیر سهمی در کسب استقلال اقتصادی و کاهش وابستگی اقتصادی نداشته است.

۳. براساس یافته‌های تحقیق استدلال می‌شود که رشد جمعیت در ایران اثرهای تشدیدکننده‌ای در وابستگی اقتصادی داشته و در طی دوره مورد بررسی به‌ویژه دهه ۶۰ باعث افزایش وابستگی اقتصادی شده است. علت این امر را می‌توان در وجود بیکاری

مزمّن در ایران به‌ویژه در دهه ۶۰ جست‌وجو کرد. نتیجه‌های تحقیق نیز نشان می‌دهد که دوران جنگ تحمیلی باعث تشدید وابستگی اقتصادی شده است.

منابع و مأخذ

۱. ابوالخیر، مهد جلال‌الدین؛ نقش دولت در اقتصاد اسلامی؛ مالزی: آ. اس. نوردین، [بی‌تا].
۲. اسدی، مرتضی و مرتضی قره‌باغیان؛ تجارت و توسعه؛ تهران: انتشارات مؤسسه اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۵۷.
۳. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، سری‌های زمانی داده‌های اقتصادی.
۴. بخشی، علی‌آقا؛ فرهنگ علوم سیاسی؛ ج ۳، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، ۱۳۷۶.
۵. حسن زبیر؛ بازارها و نقش دولت در اقتصاد از دیدگاه اسلامی؛ [بی‌جا]: دانشگاه جهانی در نظام مالی اسلامی، ۲۰۰۸م.
۶. حسینی‌خامنه‌ای، سیدعلی؛ سند سیاست‌های اقتصاد مقاومتی؛ ۱۳۹۲.
۷. حسینی‌کوهساری، سیدمفید؛ «اعجاز اقتصادی قرآن کریم»؛ دوفصلنامه تخصصی قرآن و علم، س ۵، ش ۸، ۱۳۹۰.
۸. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه؛ مبانی اقتصاد اسلامی؛ چ ۲، قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۴.
۹. ذواکافی، مهدیوسف؛ دولت در اقتصاد اسلامی؛ برمینگهام: مرکز مطالعه اسلام و رابطه مسلمان و مسیحی، دانشگاه برمینگهام، ۱۹۹۶م.
۱۰. صادقی، سیدکمال و همکاران؛ «تأثیر اندازه دولت در رشد اقتصادی در کشورهای با درآمد پایین»؛ فصلنامه مدل‌سازی اقتصادی، س ۵، ش ۱، ۱۳۹۰.
۱۱. کهف، منظر؛ نقش دولت در توسعه اقتصادی: دیدگاه اسلامی؛ مالزی: دانشگاه ساینس، پنگ، ۱۹۹۸م.
۱۲. قوام، عبدالعلی؛ اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل؛ تهران: ۱۳۷۰.

۱۳. گیلک حکیم آبادی، محمدتقی؛ «امام علی علیه السلام دولت و سیاست‌های اقتصادی»؛ مجله کتاب نقد، ش ۱۹، ۱۳۸۰.
۱۴. متفکر آزاد، محمدعلی و همکاران؛ «لزوم تشکیل دولت اسلامی و نقش آن در پیشرفت اقتصادی جامعه»؛ چهارمین همایش سراسری قرآن کریم سفینه النجاة عصر، تبریز، دانشگاه تربیت معلم آذربایجان، ۱۳۹۰.
۱۵. مرکز آمار ایران؛ سالنامه آماری؛ سال‌های گوناگون.
۱۶. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ ج ۲۴، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۱.
۱۷. منصوری، جواد؛ فرهنگ استقلال؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۴.
۱۸. موسویان، سیدعباس؛ «جایگاه دولت در اقتصاد از دیدگاه اسلام»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۳، ش ۱۰، ۱۳۸۲.
۱۹. موسوی خمینی، سیدروح‌الله؛ صحیفه نور؛ تهران: مرکز نشر آثار امام خمینی، [بی‌تا].
۲۰. وزارت نیرو؛ ترازنامه انرژی؛ معاونت امور برق و انرژی، سال‌های گوناگون.
۲۱. هادوی تهرانی، مهدی؛ مکتب و نظام اقتصادی اسلام؛ قم: انتشارات نینوا، ۱۳۸۳.
۲۲. هادوی نیا، علی اصغر؛ «مبانی نظریه دولت در قرآن کریم»؛ فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۷، ش ۲۶، ۱۳۸۶.
23. Harvey, A. C; **Application of Kalman Filter in Econometric in Advances in Econometrics**; Fifth World Congress, Vol. 1, Cambridge University Press, 1987.
24. Song H. and K. F. Wong; “Tourism Demand Modeling: A Time Varying Parameter Approach”; **Journal of Travel Research**; No. 42, 2003.
25. Song, H. and S. F. Witt; **Tourism Demand Modeling and Forecasting**; Modern Econometrics Approaches, Oxford, UK, Pergamon, 2000.
26. Song, H. and S. F. Witt; “Tourism Forecasting: The General to Specific Approach”; **Journal of Travel Research**, No. 42, 2003.